

14. Temirova, N. R. (2003). Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [The landowners of Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]. Donetsk: DonNU.
15. Shulhyn, V. Ya. (1864). Yuho-Zapadniy kraj v poslednee dvadtsatypiatyletye (1838–1863) [Southwestern edge in the last twenty-fifth anniversary (1838–1863)]. Kyiv: Typ. Un-ta.
16. Shcherbak, N. O. (2005). Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). [The national question in the policy of tsarism in the Right-Bank Ukraine (the end of the XVIII – the beginning of the XX)]. Kyiv: Ryzohrafika.
17. Ianson, Yu. E. (1868). Vlyanye reformi 1861 hoda na selskoe khoziaistvo y khlebnuiu torhovliu v yuho-zapadnikh huberniyakh [Influence of the reform of 1861 on agriculture and bread trade in the southwestern provinces]. Trudi imperatorskoho volnoho ekonomycheskoho obshchestva. S.-Peterburh: Obshchestvennaia polza, 257–276.

УДК 94(477):63-058.12"18/19"

МЕТАМОРФОЗИ АГРАРНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Темірова Надія

Модернізаційні процеси, що активізувалися у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., не оминили тогочасну аграрну еліту українських губерній, репрезентовану, передусім, землевласниками дворянського походження. Стаття має на меті проаналізувати перетворення, яких вона зазнавала під впливом нових умов економічного та соціального життя на зламі двох століть. Підмурок дослідження становить концепція модернізації. Автор спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, послуговується історико-порівняльним, історико-типологічним, історико-генетичним, статистичним методами. За основу розвідки взяті статистичні, діловодні, публіцистичні, особового походження джерела.

Дослідження дозволило акцентувати увагу на карколомних перетвореннях, яких зазнавала аграрна еліта, репрезентована до середини ХІХ ст. дворянами, внаслідок скасування кріпацтва, аграрної кризи кінця ХІХ ст., селянського руху на початку ХХ ст., Столипінської реформи, Першої світової війни. Найочевиднішими зрушеннями були швидке скорочення дворянського землеволодіння, поповнення аграрної еліти «новими» землевласниками, підприємницька переорієнтація частини поміщиків. Новим умовам відповідала професіоналізація управління господарством, застосування нових технологій у сільському господарстві, розвиток промислового підприємництва, активна доброчинність, захист своїх прав через об'єднання у представницькі організації. Показано, що в означений період аграрна еліта рухалася від привілейованого стану до класу аграріїв-підприємців, які мусли орієнтуватися в умовах вільної конкуренції та реагувати на запити суспільства, але перетворення пережили революційні 1917–1921 рр., наприкінці яких аграрна еліта була ліквідована. Перспективи дослідження пов'язані з опрацюванням протилежних джерел щодо подолання криз аграрної еліти.

Ключові слова: аграрна еліта, перетворення, модернізація, криза, соціальна еволюція, українські губернії.

Друга половина XIX – початок XX ст. для українських губерній – період поглиблення модернізаційних процесів, що спричинило карколомні зміни в усіх ділянках економічного, соціального, політичного буття. Не оминули вони й аграрну еліту, в середині XIX ст. репрезентовану, передусім, землевласниками-дворянами, які в російському лексиконі іменувалися поміщиками, в українському – дідичами. Кріпосницька організація аграрного сектора почала розмиватися протягом першої половини XIX ст., але потужний імпульс руйнуванню системи, яка вичерпала свій потенціал, було задано саме в середині століття юридичним скасуванням кріпацтва. Саме тоді з'явився пазл, якого не вистачало у загальній картині капіталістичної переорієнтації – вільнонаймана робоча сила. Але оскільки самодержавна влада не наважувалася на кардинальне розв'язання «аграрного питання», модернізаційні перетворення розтяглися на кілька десятиліть, потрясаючи й аграрну еліту. На зламі XIX–XX ст. відбувалися тектонічні зрушення у складі, способах організації економічної діяльності, світогляді, поведінці аграрної еліти українських губерній, на чому й зосередимося далі.

Проблема соціально-економічної еволюції землевласницьких кіл у пореформені десятиліття та на початку XX ст. здобула широке висвітлення сучасними науковцями. Наразі маємо цілий ряд дисертаційних досліджень, статейних розвідок, а також кілька монографій [2; 3; 8; 10; 24]. Проте переважно проблема аналізується в регіональному або конкретно-предметному вимірі. Нині ж, коли минає століття з моменту початку кінця приватновласницького землегосподарювання, є потреба замислитися над зрушеннями, які відбувалися, та обмеженнями, що накладалися прагненням штучного збереження влади дворянської еліти, яка на той момент історично вичерпала свій потенціал. Підмурок дослідження становить концепція модернізації, відповідно до якої закономірним етапом у розвитку є перехід від традиційного (аграрного) до сучасного (індустріального) суспільства, що в українських землях спотсєрігалось в означений час. Автор спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, послуговується історико-порівняльним, історико-типологічним, історико-генетичним, статистичним методами. За основу розвідки взяті статистичні, діловодні, публіцистичні, особового походження джерела.

Виходячи з розуміння аграрної еліти як групи людей, що контролює багатства, привілеї, владу, до неї у другій половині XIX – на початку XX ст. належали великі землевласники. За підрахунками Івана Рибалки та Федора Турченка в 1905 р. в межах українських губерній таких налічувалось 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, які разом із сім'ями налічували 147,7 тис. осіб, що становило 0,6 % загальної чисельності населення України [16, 21]. В окреслених часових межах аграрна еліта під впливом модернізаційних процесів піддавалася перетворенням, які кардинально змінювали її соціальне обличчя. Першим потужним імпульсом стало скасування кріпацтва у 1861 р., внаслідок чого найгострішими питаннями для тодішніх поміщиків стали нестача капіталів і незабезпеченість робочими руками. У доповіді 1872 р. комісії під головуванням міністра державного майна Петра Валуєва зазначалося, що поміщики, які намагалися зразу після скасування кріпац-

тва перейти до застосування вільнонайманої праці, змушені були від цього відмовитися «внаслідок її збитковості як через недосвідченість в організації цієї справи, так і через невірність робітників» [6, 4–6]. Труднощі пореформеної перебудови поміщицьких господарств досить точно прокоментував управитель Чаплинського маєтку (Катеринославська губернія) графині Воронцової: «...не визначена справжня ціна на робітника і на продукт, ... маєток не встиг організувати господарство своє на даних вільної праці, раціональних і прибуткових для маєтку, – нарешті, ... дуже важко, а іноді навіть і неможливо мати службовців, які повністю розуміють раціональне господарство й сумлінно виконують свої обов'язки...» [17, 43, зв., 44]. Частина кріпосників, не зумівши пристосуватися до нових умов, вимушено позбавлялася своїх маєтностей, до яких потягнулися нові власники, так звані «нові поміщики». Наступним випробовуванням стала сільськогосподарська криза кінця XIX ст., зумовлена надходженням на європейський ринок дешевого зерна з Канади та Австралії, що різко знизило ціни на сільськогосподарську продукцію і змусило викидати землю на продаж. Нестабільності великим землевласникам додав селянський рух на початку XX ст. Подальші труднощі представників аграрної еліти були пов'язані з Першою світовою війною, внаслідок якої істотно скоротилося виробництво. У революційні 1917–1921 рр. розгорнулася остання сторінка в історії аграрної еліти, наприкінці якої відбулася її ліквідація.

Найочевиднішим зрушенням на межі століть було швидке скорочення дворянського землеволодіння. Протягом 1877–1905 рр. в українських губерніях воно зменшилося з 16 760 тис. до 10 855 тис. дес. Найбільших втрат зазнали дворяни Півдня України (на 50 %) та Лівобережжя (на 40 %). Протягом 1905–1917 рр. дворяни втратили ще понад 30 % маєтностей [20, 12–13, 58–65, 68–69, 72–73, 78–79; 18, 486, 60]. Економіст Юлій Янсон пояснював цю ситуацію причинами, які «лежать частково в загальних умовах нашого економічного й фінансового становища, частково у незвичці землевласників до серйозного та умілого ведення господарства...» [26, 177].

Одночасно частина дворян за рахунок організації інтенсивного господарства швидко збільшувала свої статки. На справедливе зауваження дослідника дворянства Катеринославської губернії Івана Кочергіна, після скасування кріпацтва більшість дрібних і середніх дворянських господарств вимушено стали на шлях трансформації або ж ліквідації, а для деяких скасування кріпацтва стало лише етапом в історії їхніх маєтків, оскільки підприємництвом вони займалися задовго до цієї події [10, 290].

Виявом модернізації стала зміна соціального наповнення аграрної еліти. За рахунок виставлених на продаж дворянських земель зміцнилися земельні позиції купців і духовенства (на 5–6 %), міщанства (в 1,2 рази), селян (у 2,8 рази) [20, 12–13, 58–65, 68–69, 72–73, 78–79; 18, 486, 60], внаслідок чого аграрна еліта поповнювалася «новими» землевласниками, які виявили підприємницький хист, прикладів чому чимало. Терещенки починали з торгівлі дріб'язком, потім – хлібом і лісом. Накопичивши пристойний капітал, Артемії Терещенко вклав його у цукрову промисловість. Сини – Нікола, Федір і Семен – продовжили справу. Після реформи 1861 р. Нікола

Терещенко скористався невмінням багатьох поміщиків вести господарство в нових умовах і брав в оренду як угіддя, так і промислові заклади. В результаті його земельні володіння сягнули майже 80 тис. дес. [9, 248–250]. У 1870 р. А. Терещенку, почесному громадянину, купцю 1-ї гільдії в «ознаменованіе особых заслуг отца и по делу водворения в Юго-Западном крае русского землевладения и в поощрение благотворительной деятельности...» було надано дворянство [23, 1–2]. Іван Харитоненко, розбагатівши на торгівлі, після реформи 1861 р. купив великі маєтки з цукровими заводами, за короткий час перетворившись на одного з найвпливовіших цукрозаводчиків і великого землевласника. На початку 1890-х рр. в його власності перебували найбільший у країні Павловський рафінадний завод і шість цукрових, ще два заводи орендувалися. Напередодні Першої світової війни його син Павло володів 67 тис. дес. землі, ще 11 тис. дес. орендувалися, на яких розташовувалися рафінадний і 12 цукрових заводів. І. Харитоненко 1881 р. заснував «Торговий дім І. Г. Харитоненко з сином», його син виступив одним із фундаторів синдикатів цукроварів і рафінерів, був заступником голови Товариства цукрозаводчиків, засновником кількох акціонерних товариств. Павло Іванович отримав спадкове дворянство [5; 7].

Новим умовам відповідала й інша система управління господарством. Керівництво поміщицькими економіями все частіше переходило до спеціальної групи людей, набуваючи професіоналізації. В результаті ці землевласники перетворювалися на капіталіста у класичному розумінні. Найбільші поміщики, власники кількох маєтків, розкиданих у різних місцевостях, з метою координації господарської діяльності запроваджували головні управління, нерідко у столичних містах. Наприклад, адміністрування Теплицько-Ситківецького маєтку графа К. Потоцького мало два рівні: головне та управління економіями. Керівництво фільварками здійснювали управителі, економі та їхні помічники, конторники, завідуючі складами, гуменні, наглядачі за виконанням робіт, отамани. Основне врядування зосереджувалося в руках 7 осіб, керівництво фільварками – 31, лісовим господарством – 56 осіб [21, 70–74]. Головне керування маєтками, заводами й торговельними підприємствами графів Бобринських зосереджувалося в головній конторі у Смілі. У Києві розташовувалося управління цукровою промисловістю маєтку. Смілянський маєток складався з 12-ти економій, на чолі яких стояли завідувачі. Щотижня по п'ятницях вони з'їжджалися до головної контори на наради, на яких обговорювалися всі питання стосовно наступних робіт. Кожен цукровий завод мав свою адміністрацію з директором на чолі. Лісове управління поділялося на сім лісництв, якими завідували лісники, що підпорядковувалися головному лісникові [22, 36].

Провідною галуззю поміщицьких господарств залишалося сільськогосподарське виробництво. Внаслідок сприятливої кон'юнктури зростала роль зернового виробництва на власницьких землях. Позитивні зрушення у землеробстві сприяли зростанню обсягів продукції. Успіхи в агротехніці спостерігалися здебільшого у великих господарствах. Одним із наслідків аграрної кризи кінця XIX ст. було збільшення валового збору хліба, в першу чергу, пшениці. Так, у 1864–1866 рр. в українських гу-

берніх він становив 398 млн пудів, у 1892–1900 рр. – понад 740 млн. Особливо помітним це зростання було на початку ХХ ст., що відбулося за рахунок розширення посівних площ і збільшення врожайності [15, 56–57]. Її показники підвищилися в Європейській Росії на 60 %, у лівобережних і південноукраїнських губерніях – на 84–86 %. На поміщицькі господарства припадало понад 40 % місцевого збору зернових, надлишок з яких надходив на ринок. Наприклад, Смілянський маєток Бобринських щороку давав понад 1 млн пудів зерна, з яких на продаж спрямовувалося 540 тис., маєтки Терещенків виробляли близько 10 млн пудів зерна, з яких близько половини реалізовувалося на ринку.

Важливе місце у поміщицькій економіці посідало промислове підприємництво, що найвиразніше засвідчувало модернізаційну переорієнтацію. Потужний розвиток одержала, передусім, технічна переробка сільськогосподарських продуктів. Залежно від природно-кліматичних умов на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння, у поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися буряко-цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини, на Півдні домінувало зерноводство. Саме промислова продукція приносила землевласникам найвищі прибутки.

Визначальною рисою еліти є участь у соціально значущих проєктах. На межі ХІХ–ХХ ст. представники аграрної еліти робили помітний внесок у добродійність. До найвідоміших її виявів належить діяльність Терещенків. Щорічний прибуток тільки Н. Терещенка, який володів маєтками та цукровими заводами у Чернігівській, Курзькій, Київській, Волинській, Орловській губерніях, сягав 10 млн руб., що дало можливість надавати допомогу неміщам. Протягом 25 років проживання у Києві він пожертвував близько 2 млн руб. на різні місцеві потреби. На його кошти були засновані гімназія, торговельна школа та курси, жіночі комерційні класи, зведене приміщення політехнічного інституту, розширене приміщення Подільської жіночої гімназії та інших закладів [4, 141–142]. Окрім того, у кожному маєтку чи на підприємстві Терещенків діяла лікарня на 20–30 ліжок, провадився амбулаторний прийом навколишніх селян. Щороку на медичну допомогу службовцям маєтків, робітникам і навколишнім селянам витрачалося близько 15 тис. руб. Для дітей власниками влаштовувалися навчальні заклади: кілька двокласних училищ Міністерства народної освіти, Михайлівська сільськогосподарська школа [11, 9, 51; 14, 18, 47]. Терещенки перетворили добродійність на спадкову справу. Чимало прислужилася культурі родина Варвари Ханенко (старша дочка Н. Терещенка), якій, зокрема належить честь заснування художньої галереї у Києві на ділянці землі, подарованій їй батьком (нині – вул. Терещенківська, 15). Серед найвідоміших добродійців України бачимо родини Балашових, Бобринських, Браницьких, Галаганів, Кенігів, Потоцьких, Радзивілів, Смирненків, Харитоненків та інші.

Нова генерація аграріїв проявила себе і у сфері захисту своїх прав, задля чого сільськогосподарський капітал вдавався до об'єднання у представницькі організації. Одним із найвпливовіших було Всеросійське товариство цукрозаводчиків, започатковане у Києві 1897 р. До складу його правління входили найбільші цукрозаводчики:

граф О. Бобринський (голова правління), брати Бродські, П. Харитоненко, Б. Ханенко та інші. Серед членів товариства були й представники аристократії – граф В. Браницький, князь М. Щербатов, князь С. Долгорукий та інші. Більшість проблем цукрової промисловості вирішували за участю представників Товариства, воно фактично контролювало весь ринок цукрового виробництва в імперії та його експорт [25, 223, 227]. Великі землевласники брали участь у роботі інших представницьких організацій – сільськогосподарських товариствах, біржових комітетах, кооперативних з'їздах тощо, що детально показано Іриною Шандрою [25].

Протягом XIX ст., а найінтенсивніше у другій його половині дворяни втрачали привілеї, зближуючись у правовому відношенні з іншими станами. Зокрема внаслідок проведення реформ 1860–1870-х рр., вони позбавилися можливості формувати повітову поліцію, монопольного права на створення органів місцевого самоврядування, потрапили під юрисдикцію загальних судів, стали залучатись до військової повинності на загальних підставах. Реформа 1861 р. остаточно підірвала монополію на земельну власність. Від останньої третини XIX ст. дворяни сплачувати державні податки з міської нерухомості, земські повинності, поземельний податок у сільській місцевості та інші, чим було підірвано їхній податковий імунітет. Як зауважує Борис Миронов, до 1917 р. дворянство втратило більшість станових привілеїв, його престоїж уже не мав юридичної основи, а тримався на інерції традиції та підтримці самодержавного уряду, перетворившись на своєрідний «почесний клас» [12, 94–95].

Під впливом модернізаційних процесів частина дворян-землевласників переміщалися до інших соціальних і професійних груп. Збуваючи маєтки, вони ставали чиновниками, лікарями, художниками, письменниками тощо. Тому є немало прикладів. Рід Миклашевських вів початок з першої чверті XVIII ст. Найвідоміші представники його – Михайло Андрійович, генеральний осавул, чернігівський полковник; Михайло Павлович – наприкінці XVIII ст. малоросійський генерал-губернатор, сенатор. А от Іван та Олександр Миколайовичі наприкінці XIX ст. були відомими економістами, професорами відповідно Харківського та Юр'ївського університетів [19, 458]. Яскравим прикладом кардинальної зміни соціального статусу із землевласника на підприємця є представник дворянського роду, есаул Війська Донського Іван Іловайський. Наприкінці 1850-х рр. на землях у межах сучасного міста Макіївка, що на Донеччині, був заснований вугільний рудник, до якого за двадцять років входило вже сім шахт, які наприкінці 1880-х рр. давали близько 160 тис. т вугілля на рік. Шахти були оснащені паровими машинами, між рудником і станцією Харцизьк на гроші Іловайського була прокладена залізниця довжиною у 14,5 верст. Вирішальним його кроком став продаж майже всіх земельних володінь, а це 60 тис. дес., після чого залишилося 173 дес. На виручені гроші була проведена реконструкція вугільних підприємств. Згодом він став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [12, 121].

Аналіз різномірних джерел показує, що частина дворянства, а також аграрії не-дворянського походження, які сприйняли виклик модернізації, докладали зусиль до

перетворення своїх маєтків і всього життєвого укладу, виступивши аграрною елітою, яка визначала перспективи поступу не лише сільськогосподарського сектору, а й суспільства загалом. Американський дослідник Сеймур Беккер привернув увагу до того, що позбуття своєї землі великою кількістю дворян після звільнення селян було проявом не занепаду, а здатності пристосовуватися до нових соціальних та економічних обставин [1, 311]. У цьому ж контексті прийнятною, на наш погляд, є думка І. Кочергіна: «Досвід і практика господарювання катеринославських дворян-землевласників спростовує думку про їх неспроможність ефективно розпоряджатися землею й отримувати прибутки від занять сільським господарством» [10, 291]. Парадокс же Російської імперії, як зауважив С. Беккер, полягав у штучному збереженні ієрархічної системи станів, що диктувалося страхом імперського уряду перед соціально-економічною модернізацією та намаганням за будь-яких умов зберегти власну політичну монополію [1, 316].

Отже, на зламі XIX–XX ст. відбувалася глибинна трансформація аграрної еліти, зумовлена модернізаційними процесами, переходом від аграрного суспільства до індустріального. Від привілейованого стану землевласників-дворян, економічний добробут яких спирався на працю кріпосних селян і підтримку імперського уряду, вона рухалася до класу аграріїв-підприємців, які мусили орієнтуватися в умовах вільної конкуренції та захищати власні інтереси, що все більше залежали від загального стану суспільства. У революційні 1917–1921 рр. розгорнулася остання сторінка в історії аграрної еліти, наприкінці якої відбулась її ліквідація. Незважаючи на спроби українських і неукраїнських урядів урегулювати «земельне питання», гору взяв радикальний підхід, коли у силовий спосіб було вибито ґрунт із-під ніг економічного істеблішменту. У грудні 1917 р. поміщицькі маєтки почали передаватися у відання волосних земельних комітетів. До них прийшли нові господарі, переважно колишні робітники панських маєтків, які в більшості були некомпетентними в організації великого господарства. Маєтки були пограбовані, а їхні власники або вимушено емігрували, або ж їх на батьківщині спіткала невесела доля. Це була остання метаморфоза, яка обернулася катастрофою не лише для аграрної еліти, а й для українства загалом.

Проблема модернізації аграрної еліти потребує поглибленого вивчення, зокрема на основі опрацювання нарративних джерел щодо походження, відчуття та спроб подолання криз аграрної еліти, що зможе дати ключ до розуміння наступних зламів аж до сьогоденного в життєдіяльності українських еліт.

Summary

In the Ukrainian provinces, for the agrarian elite represented mostly by the nobility landowners, the modernization process, which intensified in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, did not pass unnoticed. The paper seeks to analyze the transformations among the agrarian elite at the turn of two centuries. The latter serves as the conceptual foundation of research enriched with the data of statistical, clerical, publicist character as well as those in private ownership of landowners.

Upon the abolition of serfdom, the agrarian crisis of the late nineteenth century, the large-scale peasant movement at the beginning of the 20th century, the Stolypin reform, and the First

World War, the agrarian elite, which consisted of nobles until the mid of the nineteenth century, was subjected to sweeping transformations. Among the most noticeable shifts were the rapid reduction of the nobility's land ownership, the replenishment of the agrarian elite by the «new» landowners, and the entrepreneurial reorientation of part of the landlords. The professionalization of the household management, the application of new technologies in agriculture, the development of industrial enterprise, active charity, the rights protection through membership in various organizations became part of the new reality. In this period, the agrarian elite moved from a privileged state to a class of agrarian entrepreneurs, who found themselves in the conditions of free competition and had to respond to the demands of society. The transformation was interrupted by the revolutionary 1917-1921s, after which the agrarian elite was liquidated. The present research would be further developed through studying of the narrative sources by the agrarian elite on the overcoming of the crisis.

Key words: *agrarian elite, transformation, modernization, crisis, social evolution, Ukrainian provinces.*

Аннотация

Модернизационные процессы, активизировались во второй половине XIX – начале XX в. Не обошли они и тогдашнюю аграрную элиту украинских губерний, представленную, прежде всего, землевладельцами дворянского происхождения. Статья имеет целью проанализировать преобразования, которые она испытывала под влиянием новых условий экономической и социальной жизни на рубеже двух веков. В основу исследования поставлена концепция модернизации. Автор опирается на принципы научной объективности и историзма, использует историко-сравнительный, историко-типологический, историко-генетический, статистический методы. За основу взяты статистические, делопроизводственные, публицистические, личного происхождения источники.

Исследование позволило акцентировать внимание на кардинальных преобразованиях, которые переживала аграрная элита, представленная к середине XIX в. дворянами, в результате отмены крепостного права, аграрного кризиса конца XIX в., крестьянского движения в начале XX в., Столыпинской реформы, Первой мировой войны. Очевидными движениями были быстрое сокращение дворянского землевладения, пополнение аграрной элиты «новыми» землевладельцами, предпринимательская переориентация части помещиков. Новым условиям отвечала профессионализация управления хозяйством, применения новых технологий в сельском хозяйстве, развитие промышленного предпринимательства, активная благотворительность, защита своих прав через объединение в представительские организации. В указанный период аграрная элита продвигалась от привилегированного сословия в класс аграриев-предпринимателей, которые вынуждены были ориентироваться в условиях свободной конкуренции и реагировать на запросы общества. Преобразования превали революционные 1917–1921 гг., в конце которых аграрная элита была ликвидирована. Перспективы исследования связаны с разработкой нарративных источников, позволяющих углубить понимание способов преодоления аграрной элитой кризисов.

Ключевые слова: *аграрная элита, преобразования, модернизация, кризис, социальная эволюция, украинские губернии.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.

3. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). Київ: НАДУ, 2007. 422 с.
4. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемьевича Терещенко. Киев, 1900. 156 с.
5. Герб Харитоненко. *Общий гербовник*. URL: <https://gerbovnik.ru/arms/3973.html>
6. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. С.-Петербург., 1873.
7. Донік О. Харитоненки. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kharytonenky_rid
8. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.
9. Ковалинский В. Меценаты Киева. Киев: Кий, 1998. 536 с.
10. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ: Герда, 2015. 576 с.
11. Краткое описание имений наследников Ф. А. Терещенко. Киев, 1896. 103 с.
12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XIX – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 548 с.
13. Нестерцова С. М., Заярна Д. О. Родина Іловайських – підприємці Півдня Росії. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Донецьк, 2009. Кн. 17/18. С. 112–122.
14. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. Киев, 1900. 47 с.
15. Подвінський О. Основні елементи сільсько-господарського балансу України за 1909–1913 рр. Харків: ЦСУ УСРР, 1930. 65 с.
16. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 20–23.
17. Російський державний архів давніх актів. Ф. 1261. Оп. 2. Спр. 1370.
18. Російський державний історичний архів. Ф. 395. Оп. 2. Спр. 3577и.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том VII. Малоросия. С.-Петербург, 1903. 518 с.
20. Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. С.-Петербург, 1907. 199 с.
21. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. Киев, 1897. 188 с.
22. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. 231 с.
23. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 830. Оп. 1. Спр. 396.

24. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008. 512 с.
25. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Майдан, 2016. 316 с.
26. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. Т. II. Отдел I. С.-Петербург, 1880. 662 с.

References

1. Bekker, S. (2004). *Myf o russkom dvorianstve: Dvorianstvo y pryvylehyu posledneho pery oda ymperatorskoi Rossyy [The myth of the Russian nobility: the nobility and privileges of the last period of imperial Russia]* / Per. s anh. B. Pynskera. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
2. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini: 1863–1914: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [The Battle for Land in Ukraine: 1863–1914: Poles in Socio-Ethnic Conflicts]*. Kyiv: Krytyka.
3. Borysevych, S. O. (2007). *Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 roky) [Legislative regulation of land relations in the Right-Bank Ukraine (1793–1886)]*. Kyiv: NADU.
4. Vosmydesiatyetye tainoho sovetnyka Nykoli Artemevycha Tereshchenko (1900) [*The eightieth birthday of Privy Councilor Nikola Artemyevich Tereshchenko*]. Kyev.
5. Herb Kharytonenko [*Emblem of Kharitonenko*]. Obshchyi hrebovnyk. URL: <https://gerbovnik.ru/arms/3973.html>
6. *Doklad visochaishe uchrezhdennoi komysyy dlia yssledovaniya nineshneho polozheniya selskoho khoziaistva y selskoi proyzvodyelnosti v Rossyy (1873). [Report of the highest commission established to study the current situation of agriculture and rural productivity in Russia]*. S.-Peterburh.
7. Donik, O. Kharytonenky [*Kharitonenky*]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kharytonenky_rid
8. Hurzhii, I. O., Rusanov, Yu. A. (2017). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: sotsialno-pravovy status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiiskoi imperii [The nobility of the left-bank Ukraine of the late XVIII – early XX centuries: the social and legal status and place in the power structures of the Russian Empire]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
9. Kovalynskiy, V. (1998). *Metsenati Kyeva [Patrons of Kiev]*. Kyev: Kyi.
10. Kocherhin, I. O. (2015). *Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druga polovyna XIX st. – pochatok XX st.) [Social transformation of the Katerynoslav nobility (second half of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century)]*. Dnipropetrovsk: Herda.

11. Kratkoe opysanye ymenyi naslednykov F. A. Tereshchenko [*Brief description of the estates of F. A. Tereshchenko's heirs*] (1896). Kyev.
12. Myronov, B. N. (1999). Sotsyalnaia ystoria Rossyy peryoda ymperyy (XIX – nachalo XX v.). Henezys lychnosti, demokrtycheskoi semy, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva [*The social history of Russia in the period of the empire (XIX – early XX century). The genesis of the individual, the democratic family, civil society and the rule of law*]. T. 1. S.-Peterburh: Yzd-vo «Dmytryi Bulanyn».
13. Nestertsova, S. M., Zaiarna, D. O. (2009). Rodyna Ilovaiskykh – pidpriumtsi Pivdnia Rosii [*Ilovaisky' Family – entrepreneurs of the South of Russia*]. Novi storinky istorii Donbasu: Zb. statei. Donetsk, kn. 17/18, 112–122.
14. Opysanye ymenyi, prynadlezhashchykh N. A. Tereshchenko [*Description of the estates owned by N. A. Tereshchenko*] (1900). Kyev.
15. Podvinskyi, O. (1930). Osnovni elementy silsko-hospodarskoho balansu Ukrainy za 1909–1913 rr. [*The main elements of the agricultural balance of Ukraine for 1909–1913*]. Kharkiv, TsSU USSR.
16. Rybalka, I. K., Turchenko, F. H. (1981). Sotsialno-klasova struktura naseleння Ukrainy naperedodni Zhovtnevoi revoliutsii [*Socio-class structure of the population of Ukraine on the eve of the October Revolution*]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 11, 20–23.
17. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv. F. 1261. Op. 2. Spr. 1370.
18. Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv. F. 395. Op. 2. Spr. 3577y.
19. Rossyia. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho Otechestva [*Russia. Full geographical description of our Fatherland*] (1903). Tom VII. Malorossyia. S.-Peterburh.
20. Statystyka zemlevladyeniya 1905: Svod dannikh po 50-ty huberniyam Evropeiskoi Rossyy [*Statistics of land ownership in 1905: Data on 50 provinces of European Russia*] (1907). S.-Peterburh.
21. Teplytsko-Sytkovetskoe zapovednoe ymenye hrafa K. K. Pototskoho Kyevskei y Podolskoi hubernyi (1897). [*Teplitsko-Sitkovets reserve estate of Count K. K. Potocki of Kiev and Podolsk provinces*]. Kyev.
22. Trudu komysyssi po opysaniyu ymenyi, sostoiaishchykh pry Kyevskom obshchestve selskoho khoziaistva y selskokhoziaistvennoi promishlennosti (1893). [*Proceedings of the commission for the description of estates, consisting of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry*]. Kyev.
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv). F. 830. Op. 1. Spr. 396.
24. Chubina, T. (2008). Rid Pototskykh v Ukraini (tulchynska liniia) [*The Potocki generation in Ukraine (Tulchin line)*]. Cherkasy: Cherkaskyi TsNTEI.
25. Shandra, I. O. (2016). Predstavnytski orhanizatsii burzhuzaii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.) [*Representative organizations of the bourgeoisie of Ukrainian provinces (1861–1919)*]. Kharkiv: Maidan.
26. Ianson, Yu. E. (1880). Sravnytelnaia statystyka Rossyy y zapadno-evropeiskykh hosudarstv [*Comparative statistics of Russia and Western European countries*]. T. II. Otdel I. S.-Peterburh.